

Skolehistorisk materiale

Landsbyskolen i det 19. århundrede

Af Bodil K. Hansen

I 1881 udtrykte V. Falbe-Hansen sin beklagelse over, at der til et så vigtigt emne som skolevæsenet kun fandtes så ufuldstændige og uensartede oplysninger, at det var vanskeligt at give en fyldestgørende fremstilling af skoleforholdene, hvorfor man kunne være fristet til helt at undlade at behandle dette emne. Han gjorde det dog for fuldstændighedens skyld.¹ Opgaven var utvivlsomt vanskeligt på det daværende tidspunkt. I dag forholder sagen sig anderledes. Nyere skolehistorisk forskning har vist, at det skolehistoriske materiale flyder rigeligt og, at der i dette materiale er mangfoldige emner, der kan tages op både for den som ønsker at belyse skolen i det nære lokalsamfund, og for den som ønsker at se skolen i en større samfundsmæssig sammenhæng.² Hvis det skolehistoriske materiale er velbevaret har det desuden en rækkevidde, der peger langt udover en snæver skolehistorisk interesse.

Denne artikels formål er at pege på tilstedeværelsen af skolehistorisk materiale samt at antyde nogle af de spørgsmål, der kan belyses. Gennemgangen knytter sig specielt til skolevæsenet på landet.

Indtil slutningen af forrige århundrede var den almindeligste skoleform den, at der var én lærer ved hver skole, børnene var så delt i to klasser – de ældste og de yngste – der hver fik halvdelen af årets skolepligtige dage.

Skolen var en del af landsbyens helhed, og hvadenten den var agtet eller foragtet, så blev

den i løbet af det 19. århundrede en central institution i lokalsamfundet, som hele befolkningen rig som fattig på den ene eller anden måde blev nødsaget til at beskæftige sig med. Det var ofte den eneste fællesinstitution, her blev afholdt sognerådsmøder, religiøse, kulturelle og politiske møder, indtil der blev bygget forsamlingshus, hvorved der blev tilvejebragt endnu en fællesinstitution. Skolens centrale stilling understreges af, at mange skolelærere påtog sig opgaver inden for de folkelige bevægelser, som det forrige århundrede er så rig på. Disse aktiviteter omkring skolen er på mange måder egnet til at vise det pulserende liv i landsbysamfundet. Og det skolehistoriske materiale kan dermed bidrage til belysning af både bevidsthedsdannelsesproblematikken og sider af den sociale, politiske og kulturelle historie.

Lovgivningsmæssigt hvilede skolen på skolelovene af 1814, hvor der blev lagt et solidt grundlag for undervisningen af samtlige børn på landet. Disse skolelove var epokegørende for sin tid, og der blev i løbet af det 19. århundrede kun foretaget mindre justeringer af reglerne fra 1814, ligesom vi skal helt op til 1937 før skolens formålsparagraf blev ændret.

Der var således undervisningspligt lige fra 1814, men først i årene tæt op imod det 20. århundrede kan kravene fra 1814 blot nogenlunde hævdes at være blevet opfyldt. Denne træghed, hvormed befolkningen accepterede skolen og dens opgave, har flere

Bodil K. Hansen, f.1941, cand.phil. 1977, kandidatstipendiat ved Historisk Institut, Københavns Universitet 1977–80.

1. V. Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik bd. 5 Kbhvn 1881 s. 381.

2. Artiklen er en omarbejdet og udvidet gengivelse af et foredrag holdt ved det lokalhistoriske kursus i Greve i april 1979 af foreningerne LAFA og LARA.

Se historiografiske oversigter over skolehistorisk litteratur i Fortid og Nutid bd. 20, 1957 og bd. 25, 1972–74, hvor henholdsvis Aage Bonde og Ingrid Markussen gennemgår den skolehistoriske litteratur fra 1945–54 og fra 1955–65. Efter 1965 henvises til Årbog for Dansk Skolehistorie 1967 ff. Dog skal der i særlig grad peges på Gunhild Nissen: Bønder, skole og demokrati. (1973) og på Bodil K. Hansen: Skolen i Landbosamfundet (1977) som har haft størst betydning for udformningen af denne artikel.

ad P.A. Chr. Y. E.N. 567.

Damme Skoles Timetabel for Underskoleåret.

Tid	Eldste Klasse			Yngste Klasse		
	Mandag	Tirsdag	Onsdag	Torsdag	Fredag	Lørdag
9-10	Bibelskole og Lærebog	Lærebog og Salme	Bibelskole og Lærebog	Bibelskole og Lærebog	Bibelskole og Lærebog	Lærebog og Salme
10-10½	Frikvarter					
10½-11	Beskrivelse	Hovedregning	Talregning	Regning	Beskrivelse	Geografi
11-11½	Talregning	Beskrivelse og Reg.	Beskrivelse	Beskrivelse	Hovedregning	Forlæsning og
11½-12	Sang	"	Sang	Sang	Sang	Skrivning
12-1	Middag					
1-2	Fædrelandshistorie	Geografi	Fædrelandshistorie	Fædrelandshistorie	Beskrivelse	Talregning
2-3	Skrivning	Beskrivelse og Analyse	Beskrivelse	Beskrivelse eller Reg.	Skrivning	Skrivning

I Maanedene Marts-April, da Undervisningen begynder Kl. 8, sker Undervisningen i samme Orden og der sker kun den Forandring, at Undervisningen i det Følg. for hvilke Undervisningstider er afholdt, til halve Timer udstrækkes til hele Timer.

Damme Skole 12 Juni 1893
Emil Petersen

Fig. 1. Skoleskema fra Damme skole, Fanefjord sogn på Møn. I skolelovene af 1814 blev det krævet, at der i alle skoler skulle oplæses en sådan plan over fagenes fordeling. Dette skema er indsendt til Præstø amts skoleråd. Bemærk f.eks. bibelhistoriens timemæssige forrang for (den religiøse) lærebog. Gennem det 19. årh. var der en stående strid om fagets placering, heri indgik såvel pædagogiske elementer – udenadslære, streng eller blid opdragelse – som spørgsmålet om troen overhovedet var en skolesag. Een markant retning krævede bibelhistorien indført og de autoriserede lærebøger afskaffet. I skoleloven af 1899 blev dette i vid udstrækning tilgodeset. Skemaet viser, at ændringen i denne skole allerede er foretaget i 1893, uden lovhjælp. Endvidere ses det, at fagene fædrelandshistorie og geografi fremtræder i selvstændige timer, hvilket først blev krævet i 1899. Dette antyder, at læreren i vid udstrækning har udformet skolens indhold efter egen overbevisning, men også at tilsynsmyndighederne har været ret liberale.

forklaringer. Skoleloven var ikke blevet til som følge af et krav fra befolkningens side. Karakteristisk nok hed lovkomplekset: Anordningen for Almueskolevæsenet . . . det var almuen, der skulle oplyses, og det følte som et mærkbart indgreb i landboernes livsform. Myndighederne håndhævede dog ikke undervisningspligten uden at tage hensyn til, at befolkningen havde behov for børnenes arbejdskraft. Tværtimod blev der lige fra 1814 givet ferie og fridage inden for landbrugets travle arbejdsæsoner.

Betegnelsen Almueskole blev hængende i det offentlige sprogbrug indtil skoleloven blev revideret i 1899, hvor betegnelsen Folkeskole nu blev anvendt. Men også et andet navn havde været påhæftet skolen. Fra midten af det 19. århundrede var skolen blandt grundtvigsk prægede lærere og landboere

blevet betegnet som Statsskolen i modsætning til den frie private skole. Blandt Venstre tilhængere under den politiske spænding i slutningen af forrige århundrede fik udtrykket Statsskolen tillige en stærk negativ klangfarve. Forstået således, at Venstre betragtede den skole som højregeringen gav regler for som en dødvægt i samfundet. I stedet ønskede man en skole udformet på grundlag af Venstre-folketingsflertallets ideer.

Fra slutningen af 1860erne var der forhandlinger igang på Rigsdagen om en skolereform, enighed opnåedes 30 år senere nemlig i 1899. Dette betyder imidlertid ikke, at der var idel stilstand indenfor skolevæsenet. Landsbyskolen var i slutningen af det 19. århundrede noget helt andet, end den havde været i 1814, ligesom den var noget andet, end den havde været omkring år 1850. Hertil

kommer, at der var etableret forskellige former for private skoler. Og endelig var samfundsvilkårene fundamentalt ændrede fra 1814–1900.

Ingen vil påstå, at skolen kan betragtes som en isoleret enklave uafhængig af tid og rum. Skolen vil netop præges af samfundets materielle, kulturelle og politiske udvikling. Men hvordan? Det kan være en vanskelig opgave helt konkret at påvise den specifikke påvirkning. Skolehistorisk materiale giver imidlertid en del muligheder for at belyse, dels hvordan skolen ændres, og dels hvordan befolkningens opfattelse af egne muligheder ændres og skærpes i takt med samfundsudviklingen. Det er tillige muligt at følge befolkningens holdning fra den påtvungne almueskole, over forskellige alternative skoleformer, til begrebet Folkeskole. En skole der omkring år 1900 for størstedelen af befolkningen var blevet et naturligt led i dagligdagen.

Skolens administrative opbygning

Kildematerialet til skolens historie kan i vid udstrækning hentes fra skolevæsenets administrative organer. I 1814 blev skolens tilsyn bygget op omkring en centralmyndighed og flere lokale. En struktur der siden blev fastholdt, dog med enkelte ændringer i de lokale myndigheds antal og kompetanceområder.³

Fra 1814 bestod det lokale skoletilsyn af skolekommission, skoledirektion og biskop. Det centrale tilsyn af Dansk Kancelli. Skoledirektionens administrationsområde udgjorde et amt, men allerede i 1822 blev direktionens myndighedsområde indskrænket til et provsti. Ændringen betød således flere skoledirektioner end før 1822. Følgelig forøgedes mulighederne for et nærmere knyttet tilsyn. Med Landkommunalloven af 13. august 1841 blev der foretaget en mindre ændring, idet skolekommissionerne blev afskaffet og deres

opgaver overtaget af de ny oprettede sogneforstanderskaber. En ændring der dog var mere af formel end reel betydning.

Mere dybtgående ændringer blev foretaget under demokratiseringsbevægelsen i midten af forrige århundrede. Dansk Kancelli blev i 1849 afløst af Kultusministeriet, og fra 1856 indvarsledes et helt nyt princip nemlig, at staten begyndte at yde støtte til skolevæsenet. I hvert amt blev der oprettet en Skolefond, hvortil statsmidlerne indløb. Selve forvaltningen af midlerne blev delt mellem to nyoprettede organer – amtsskoleinspektionen og amtsskolerådet. Sluttelig blev der med Landkommunalloven af 1867 igen oprettet skolekommissioner, og administrationen af skolevæsenet i lokalsamfundet blev delt mellem disse og sognerådet.

Skematisk kan skolens administrative opbygning efter år 1867 fremstilles som vist på fig. 2.

Den følgende gennemgang af kildematerialet knytter sig især til tiden efter 1867. Når redegørelsen tillige kan gøre krav på også at belyse tiden forud, så skyldes det, at der på trods af de ovenfor nævnte ændringer i administrationsnettet, lige fra 1814 ideelt set findes materiale fra 3 afgørende administrations niveauer: Fra sognet, skoledirektionen og centraladministrationen. Materialets art betyder, at det er muligt at beskæftige sig med skolehistorie fra de tre niveauer særskilt eller samlet, alt efter hvor dybt man ønsker at trænge ned i materialet. I gennemgangen nedenfor sigtes der på at belyse kildematerialet til henholdsvis landsbyskolen, den private børneskole og til den frivillige undervisning udover den skolepligtige alder. Da en betydelig del af materialet knytter sig til de kommunale arkiver, kan man komme ud for at materialet forlængst er blevet destrueret, da kommunerne ikke har haft afleveringspligt. Gennemgangen vil vise, hvad der kan findes, hvis arkiverne er velbevarede.

3. Det følgende bygger på Ingrid Markussen: Folkeskolens tilsyn gennem 150 år. Årbog for Dansk Skolehistorie 1971 ss. 29–43. Skolelovens samt en Del Bekendtgørelser, Plakater og Uddrag af Skrivelser angaaende Almueskolevæsenet udenfor Kjøbenhavn, samlede og udgivne af P. A. Holm og Emil Sauter. Kbhvn 1882. Bodil K. Hansen: Skolen i Landbosamfundet s. 7 ff.

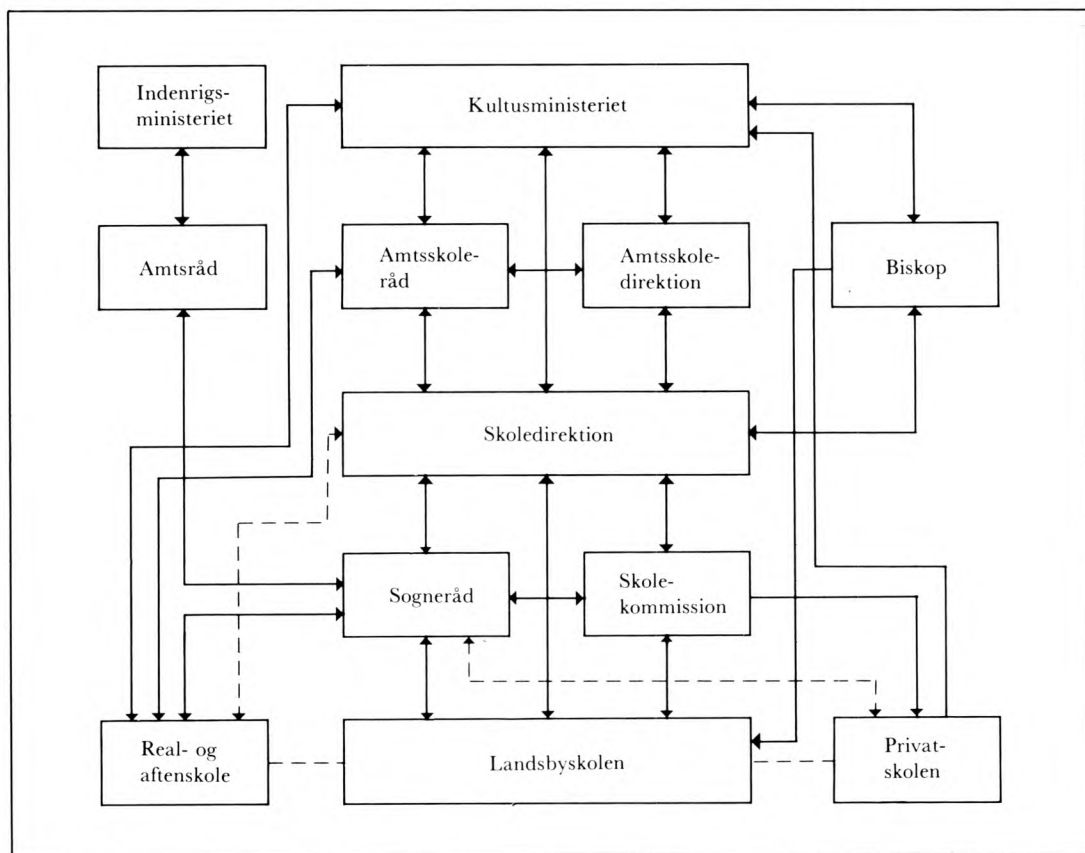

Fig. 2. Kommentar til oversigten: Pilene viser, hvilke organer der har haft en indbyrdes forbindelse. De stiplede linier betyder, at der ofte har været en forbindelse, men ikke nødvendigvis.

Landsbyskolen

Et eneste materiale til belysning af det daglige liv indenfor den enkelte offentlige børneskole, er »skoleprotokollen« eller »skoledagbogen«. En sådan dagbog var læreren pligtig til at føre over hver af klasserne. Her noteres børnene og deres respektive forældre eller værgers navn og stilling. Det betyder, at man kan få oplyst, hvordan den sociale rekruttering var til skolen, men også om hvorvidt børnene var udskrevet som tjenestebørn. Vilkår som mange børn måtte leve under i forrige århundrede.

I dagbogen bliver endvidere enhver forsømmelse af såvel lovlig (bl.a. sygdom) som af ulovlig karakter anført. Af spørgsmål der kan rejses er: Hvordan var udviklingen i forsømmelsesniveauet, hvem forsømmer, og

hvornår bliver der forsømt? Og bærer forsømmelserne præg af en generel ligegyldighed overfor skolen, eller skyldes udeblivelsen påkrævede arbejdsopgaver?

En af lærerens muligheder for at få skolen til at fungere tilfredsstillende var at have et rimeligt antal børn i hver klasse. Klassekvotienten er da også en af de faktorer, der lader sig undersøge. Det er samtidig muligt at få skolekommissionens vurdering af børnenes kundskabsniveau, idet kommissionen var pligtig til at overhøre børnene to gange årligt og nedfælde eksamens karakterene i dagbogen sammen med det generelle indtryk af skolens niveau.

Hvilken holdning og præg undervisningen har haft er det ulige vanskeligere at afgøre.

Her spiller i hvert fald to afgørende faktorer ind, nemlig lærerens personlighed og lærebørgernes indhold. Fagkredsen ændrede sig kun langsomt i det 19. århundrede, men nye bøger kom til. Skolens lærebøger blev som oftest udarbejdede af skolelærere, og er bøgerne omend et spinkelt grundlag til bedømmelse af, hvad der foregik i skolen, så kan en analyse af dem afspejle holdningen hos en indflydelsesrig del af landets lærere. Hvilke bøger der har været anvendt i den enkelte skole, er det muligt at få et overblik over gennem skolens inventarlistes. Sådanne lister skulle læreren udfærdige to gange om året og have dem bekræftet af skolekommissionen. I enkelte tilfælde vil det tillige være muligt at fremskaffe særlige sang- og gymnastikprotokoller fra skolerne. Endelig skulle læreren føre en såkaldt »Embedsbog«, med angivelse af de aftaler der var indgået mellem ham og sognerådet.

De nævnte arkivalier findes, hvis de er afleveret i Landsarkivet. Ellers kan de opsøges i sognerådsarkivet, på den gamle skole eller i den nyere centralskole.

Sognerådet

Medens man ud fra materialet i skolen kan slutte noget om, i hvor høj grad landsbyens beboere har været villige til at lade børnene følge den undervisning som de havde krav på, så giver sognerådsmaterialet mulighed for direkte at følge de materielle vilkår, som den offentlige skole blev budt.

Udgifterne til skolevæsenet skulle i altovervejende grad udredes af sognerådet. Det vil sige, at sognerådet skulle foranstalte bygningen af nye skoler, vedligeholde ældre bygninger, udrede lærerlønninger samt midler til lærebøger og øvrigt skolemateriel. Diskussionen af sådanne bevillingssager vil være nedfældet i sognerådets forhandlingsprotokoller, ligesom de egentlige udgifter til skolevæsenet er ført i særlige regnskabsoversigter. Gennem hele det 19. århundrede lød der højlydte kla-

ger over sognerådernes påholdenhed i penge-sager. Men hvor tungt vejede skoleudgifterne på det kommunale budget? Var der en vis rimelighed i den stramme bevilling, eller var det sansen fra skolens betydning der manglede? Sognerådene kunne dog ikke handle fuldstændig efter forgodtbefindende. Fra 1841 skulle Sogneforstanderskaberne indsende opgørelse over skoleudgifterne til Amtsrådet, og fra 1867 kunne Amtsrådet påligne sognerådene bøder, dersom de ikke varetog deres forpligtelser. Amtsrådets overordnede myndighed var Indenrigsministeriet.

Udover sådanne bevillingssager kan sognerådsmaterialet indeholde skriftlige vidnesbyrd om synet på lærerens position. Lærerens løn var fastsat i 1814, men der fandtes utallige måder at nedbringe lønnen på. Og de blev ofte anvendt. Læreren havde foruden den »fasteste løn« en jordlod, som han næppe kunne få passet uden ved at låne redskaber og hest hos bønderne. Et forhold der gjorde, at han delte vilkår med husmændene. Tillige måtte mange lærere, for at klare udgifterne til familien, søge biindtægter gennem et eller andet håndværk eller tigge på en pæn måde og sulte for resten.⁴ Denne underordnede position har det dog for mange lærere været muligt at komme ud af, da der i slutningen af forrige århundrede blev mere og mere brug for lærerens teoretiske viden. Lærere som regnskabsførere, fordragsholdere, sognerådsmedlemmer og foreningsledere hører med til det 19. århundrede. Kort sagt så viser tovtrækkeriet om lærerens aflønning noget om de implicerede parter vurdering af egnes og af modpartens samfundsmæssige betydning.

Et andet vigtigt område i sognerådsmaterialet er forsømmelsesadministrationen. Læreren var som nævnt pligtig til at protokollere børnenes forsømmelser. Indtil år 1889 var det sognerådets opgave at vurdere, om forsømmelserne var af en sådan karakter, at forældrene eller husbonderne skulle pålægges bøder. Materialet siger m.a.o. noget om, hvor strengt skolepligten blev håndhævet. Ofte er det endvidere muligt at se, hvad pengene fra

4. Bidrag til Belysning af Landsbylærernes Vilkaar. Ved Bestyrelsen for »Danmarks Landsbylærerforening«. Kbhvn. 1875 s. 25.

forsømmelsesadministrationen blev anvendt til. Hvis der var interesse for skolevæsenet, vil sådanne midler ofte komme skolen til gavn i form af bidrag til skolebogssamlinger, flidspræmier eller til andet skolemateriel. Endelig kan der i sognerådsmaterialet findes oplysninger vedrørende et sogns privatskolevæsen. (se dette afsnit).

Skolekommissionen

I skolekommissionen var sognepræsten den fødte formand. Herudover skulle der være to sognerådsvalgte medlemmer, hvoraf det ene medlem også skulle være medlem af sognerådet. Der var således en nær kontakt mellem de to lokale organer. (I sogne med flere pastorer blev reglen i 1877 den, at skolekommissionen skulle bestå af sognepræsterne samt det dobbelte antal menige medlemmer).

Indenfor skolekommissionen vil det nok være korrekt at hævde, at det var sognepræsten, der havde det afgørende ord. Det var præsten, der førte korrespondancen til skoledirektionen, og reelt var han dette organs forlængede arm over for lærerne og sognerådet.

Hvor sognerådet især beskæftigede sig med skolevæsenets ydre rammer, så havde skolekommissionen at gøre med skolens indre undervisningsforhold. Den skulle påse, at undervisningen blev tilfredsstillende varetaget. Et middel hertil var de halvårlige eksamener, som skolekommissionen fastsatte og overværede både i den private og i den offentlige skole. Skolekommissionen skulle tillige foreslå ferieordninger og fridage samt bevilge udskrivninger af skolen. Endelig skulle den afskrive alle ministerielle cirkulærer i protokollen og overvåge at læreren holdt sig til de givne regler. I skolekommissionens protokollen findes tillige referater af møder mellem sognerådet og denne angående bevillingssager og andre skolemæssige problemer. Skolekommissionsprotokollen kan findes i præstegården, i sognerådsarkivet eller afleveret til landsarkivet.

For de tre ovennævnte arkivgrupper gælder det, at det er de nære sogneforhold, der kan belyses. Hvis materialet er velbevaret og

protokollerne omhyggeligt ført, så er det et særdeles frugtbart materiale til at vise skolens funktion i dagligdagen og de forskellige befolkningsgruppers tilnærmelse til og accept af skolen og dens opgave over en tidsperiode.

For de i det følgende nævnte administrationsled gælder det, at de omfatter materiale fra større områder således, at der først og fremmest kan fås mere profil i de skolehistoriske problemfelter. Dernæst kan der opnås betydningsfulde oplysninger om samspillet mellem lokalsamfundet og de højere myndigheder.

Skoledirektionen

Som det fremgår af den skematiske oversigt, så er skoledirektionen den institution, der står i direkte kontakt med de fleste organer inden for skolens administrationsområde. Skoledirektionsarkivet er da også et nøgleorgan til belysning af alle tænkelige skolespørgsmål.

Skoledirektionens geografiske myndighedsområde var et provsti. Dets medlemmer bestod af provsten, amtmanden og et medlem udpeget af skolerådet. Af disse medlemmer indtog provsten den mest centrale stilling. Det var ham der havde føling med det lokale skolevæsen, idet han såvel var pligtig til at visitere alle skolerne i provstiet som til at indsende visitatsberetningerne til ministeriet sammen med årligt udarbejdede indberetninger om hele skolevæsenets tilstand. Dernæst havde (skoledirektionen) provsten myndighed til at afgøre visse lokale skolespørgsmål, desuden fungerede han som de lokale sogneorganers talsmand overfor de højere skoleinstanser og påtænkte således andragender til alle amtets afdelinger og til ministeriet. Derudover var han de højere skoleinstansers talsmand nedadtil. Provstens personlige holdning til skolevæsenet var dermed af afgørende betydning for, hvor strengt lovens bud blev holdt.

Skoledirektionsarkivet består af provstens visitatsbøger og af korrespondance med tilhørende journaler. Korrespondancen indeholder breve og adresser fra befolkningen og alle administrationens led. Al korrespondance mellem skolekommissionen og de højere

myndigheder skulle gå igennem sognerådet. Det er derfor muligt i dette arkiv at finde sognerådernes udtalelser på de fleste skolesager, der har været drøftet blandt skolemyndighederne. Provstens stilling som gejstlig leder og den nære sammenhæng mellem kirke og skole betyder, at de kirkelige sager ofte forekommer sammen med skolesagerne i skoledirektionsarkivet. Nedenfor skal antydes nogle af de skolemæssige problemer, der kan belyses ud fra dette arkiv.

En del af materialet består af andragender til provsten fra større eller mindre befolkningsgrupper. Motiverne kan være utilfredshed med en lærers undervisning, hvorfor man andrager provsten om at gribe ind. I perioder omkring læreansættelser kan der endvidere blive udfærdiget skrivelser ud fra ønsket om, at få ansat en lærer med et bestemt holdningspræg. Reglen ved embedsbesættelser var den, at lærerne indsendte deres ansøgninger til sognerådet, som derpå udvalgte tre ønskelige kandidater, hvorefter skoledirektionen udpegede den endelige lærer. Sognerådets mere eller mindre motiverede forslag ligger i skoledirektionsarkivet sammen med eventuelle befolkningstilkendegivelser for eller imod sognerådets indstilling.

I andre befolknings henvendelser kan der kræves oprettelse af nye og flere skoler ud fra begrundelser som for lang skolevej, overfyldte, usunde eller forældede skoler. Krav der var udgiftskrævende og logisk set imod skatborgernes pengemæssige interesser.

I en anden gruppe adresser, og i en endnu større gruppe breve fra sognerådene, søges skolegangsordningerne ændret. Det vil sige, at man ansøgte om at få børnene fritaget for skolegang i landbosamfundets arbejdskrævende perioder. De talrige henvendelser vedrørende skolegangsordninger viser, at skolegang og landbrugsarbejde vanskeligt lod sig forene. Resultatet blev, at der tilvejebragtes en mængde forskellige ordninger. Hertil kommer, at sognerådene benyttede sig af selvbestaltede regler for inddrivelse af mulk-

ter for skoleforsømmelser, hvilket ministeriet i 1889 satte en stopper for, idet forsømmelsesadministrationen blev overgivet til provstens varetægt.

Gennem hele det 19. århundrede tillod centralmagten talrige lokale særlove. Det er derfor muligt gennem skoledirektionsarkivet at sige noget om, hvor meget lokalt selvstyre befolkningen benytter sig af, og hvor lang en snor der blev givet fra myndighedernes side. Yderligere kan man sige noget om forholdet mellem de lokale myndigheder og befolkningen. Man ser f.eks. ret ofte, at en befolkningsgruppe går imod en beslutning, der var blevet afgjort i sognerådet. Det er med andre ord muligt at se i hvor høj grad befolkningen formulerer selvstændige ønsker og krav. I forlængelse heraf er det muligt at følge landsbybefolkningens voksende følelse af ejendomsret til skolen, og deres reaktioner, da kultusminister Scavenius i provisorieårene søgte at krænke denne ret. Gennem en lang række skrivelser havde kultusministeriet klart udtrykt at sognerådet havde kompetance til at tillade ethvert brug af skolestuerne udenfor undervisningstiden. En regel der blev knæsat i 1886, idet sognerådets hidtidige myndighed blev overgivet til skoledirektionen.⁵ I årene efter 1886 forekommer der derfor i skoledirektionsarkivet ansøgninger fra foreninger, lærere, omrejsende missionærer o.a. om at måtte benytte skolerne til aftenmøder. Provstens svar vil fremgå af journalerne over udgåede breve. Dette materiale er en særdeles vigtig kilde til belysning dels af aktiviteterne omkring skolen og dels af befolkningens voksende selvbevidsthed. I bedste fald kan materialet tillige pege henimod spørgsmålet om, hvorvidt det var ministeriets overgreb mod skolerne, der befordrede at sognets beboere tog initiativ til bygningen af et forsamlingshus.

Skoledirektionsarkivet findes i Landsarkivet enten i amtsprovstearkivet, i provstearkivet eller i amtsarkivet.

5. Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsenet 1857 ff. Sognerådet kompetance til myndigheden over skolerne blev slået fast i omkring 10 tilfælde i årene fra 1856-85. Første indskrænkning af sognerådets rettigheder kom d. 1. juni 1886.

Amtet

Amtmanden var ministeriets nærmeste kontakttled ned til det lokale skolevæsen. En af amtmandens vigtigste opgaver var at føre tilsyn med, at den gældende lovgivning blev overholdt i provsti direktionerne.

Medlemsgrundlaget i amtsskoledirektionen bestod af samtlige medlemmer fra amtets skoledirektioner, hvorimod skolerådet bestod af samtlige amtsrådsmedlemmer og borgerrepræsentanter fra amtets købstæder.

En betydelig del af de sager, der blev behandlet i amsorganerne, var bevillingssager af forskellig art. Indenfor hver amtsrådsreds var der som nævnt i 1856 blevet oprettet en skolefond, hvorfra der kunne ydes tilskud til lærerlønninger, pensioner og til støtte af frivillig undervisning i tilknytning til den offentlige skole. En årlig beretning om anvendelsen af skolefondens midler skulle indsendes til Kultusministeriet.

Administrationen af skolefondens midler var delt mellem skolerådet og amtsskoledirektionen således, at skolerådet vedtog budgettet, hvorimod amtsskoledirektionen havde den praktiske administration af skolefondens midler.

Udover nævnte bevillingssager findes der i amtsarkivet materiale vedrørende skolemæssige problemer, som ikke har kunnet afgøres i de enkelte provsti direktioner. Det kan dreje sig om krav, der har været rejst fra lærere, sogneråd eller befolkningsgrupper der har ligget på kanten af det lovlige. Men generelt må det fremhæves, at man altid vil være blevet opmærksom på sådanne sager i skoledirektionens arkiv, og at det så er en forholdsvis let opgave at følge sagen op i amtsarkivet.

Materialet: journaler, journalsager og kopibøger findes i amtsarkivet i Landsarkivet.

Biskoppen

Biskoppen var uafhængig af de øvrige tilsynsmyndigheder. Han skulle bl.a. udtale sig om skoleplanerne inden de blev approberet af ministeriet. Inden for stiftet skulle biskoppen visitere skolerne for at kontrollere lærernes

undervisning, og det forekommer at ministeriet krævede udtalelser fra biskopperne, når en mindre ændring af lovgivningen var kommet på tale. Biskoppernes visitatsbøger findes i Landsarkivet, visitatsberetningerne og andre udtalelser i ministeriets arkiv.

Det påhvilede endvidere biskopperne at godkende eventuelle dispensationsansøgninger når forældre ønskede børnene konfirmeret og udkrevet af skolen før det 14. år. Sådanne ansøgninger blev påtegnet på bispekontoret og tilsendt skoledirektionen.

Kultusministeriet

I kultusministeriet sluttes ringen fra landsby-skolen over lokaladministrationen til centralmagten. Til ministeriet skulle der hvert år indsendes beretninger om skolevæsenets tilstand. Indberetningerne er udarbejdet af skolekommissionsformændene på grundlag af bl.a. skoledagbogen og kontrolleret og kommenteret af provsten. Alle skolemæssige problemer i lokalsamfundet kommer dermed mere eller mindre eksplicit til ministeriets kundskab. Indberetningerne gav da også ministeriet et udmærket redskab i hænde til at se, om lovens forskrifter blev overholdt. Ved gennemgangen af indberetningerne fandt ministeriet ofte anledning til at rette henstilling til forbedringer eller omordninger af skolevæsenet. Disse bemærkninger vil findes i koncept sammen med svarbreve fra lokalmyndighederne ved samme eller det følgende års indberetninger. Sådanne breve og skrivelser kan være særdeles oplysende om, dels hvad ministeriet tolererer eller kræver, og dels om sognerådernes og eventuelt præsternes kamp for at bevare lokale særrettigheder.

Udover brevvekslingerne i ministeriets arkiv, fås der gennem skoleberetningerne en rig adgang til statistiske oplysninger om antallet af skolepligtige børn, skolegangsordninger, forsømmelser og privatunderviste børn. Endelig ses det i skoleberetningerne, at der i slutningen af forrige århundrede blev undervist i flere og flere fag, som ikke var påkrævet i skolelovgivningen. Det gælder især fag som naturkundskab og historie. Ændringen kan

synes minimal, men debat i skoleblade viser, at der i sidste del af 1800-tallet var en frodig diskussion om skolens faglige indhold og undervisningsmetode.⁶ Og fremfor alt viser periodens private skoleinitiativer, at der var forskellige opfattelser af skolens opgave. Indberetningerne til Kultusministeriet findes i Rigsarkivet: Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet 2. ekspeditions kontor.

Den private børneskole

Lige fra 1814 har vi i Danmark haft undervisningspligt, men ikke skolepligt. I de første årtier efter 1814 havde denne regel dog næppe nogen større betydning, da landboerne reelt ikke havde mulighed for at få børnene undervist uden netop i den offentlige skole. I sidste del af 1800 tallet fik dette princip imidlertid større betydning. I årene fra 1880–1900 lå antallet af privatunderviste børn på knapt 10 pct. af de skolepligtige børn i gennemsnit for hele landet. Under denne procentandel gemmer sig imidlertid store egnsforskelle.

De privatunderviste børn grupperer sig især under tre kategorier: Børn der blev undervist i hjemmet, i pogeskoler eller i de såkaldte friskoler. Heraf har især de grundtvigsk/koldske friskoler været omtalt i den skolehistoriske litteratur. Desværre ofte forherliget og løsrevet fra skolernes tids- og miljømæssige baggrund.

Den procentmæssige andel af privatunderviste børn kan forekomme ubetydelig. Ikke desto mindre skal der her hævdes, at de private skoler har øvet en betydelig påvirkning på den offentlige skoles indhold og form. Men hvorledes? Gennem en seriøs beskæftigelse med kildematerialet til de private skoler (og til de offentlige) vil man kunne tilnærme sig svaret. Og fremfor alt kan materialet sige noget om, hvilke faktorer der var de afgørende for, at befolkningsgrupper blev aktiviseret til at yde store omkostninger for at etablere et alternativ til den offentlige skole.

Hjemmeunderviste børn

Antallet af hjemmeunderviste børn kan først og fremmest søges i skoleberetningerne i ministeriets arkiv. Hvilke forældre der valgte at lade deres børn undervise i hjemmet lader sig vanskeligere undersøge. Folketællingslisterne vil vise, at der ofte var ansat en lærerinde eller en student på godser og større gårde. Et bedre materiale er skolekommissions protokollen, idet skolekommissionen havde pligt til at overhøre hjemmeunderviste børn 2 gange årligt. Der kan derfor i skolekommissions protokollen være oplysninger om, hvornår og på hvilke gårde skolekommissionen har været tilstede. Langt de fleste hjemmeunderviste børn har tilhørt de højere sociale lag, men hjemmeundervisningen kunne også finde sted på mindre gårde forud for etableringen af en selvstændig privatskole.

Pogeskoler

Pogeskoleinstitutionen skriver sig tilbage til lov af 8. marts 1856, hvor det blev slået fast, at hvis der ved en skole var over 100 børn, så skulle der enten oprettes en ny skole eller et andenlærer embede. Ministeriet var imidlertid opmærksom på, at dette krav ville blive vanskeligt at få opfyldt, hvorfor man tillod skolekommissionerne eller sogneforstanderskaberne »at lade Undervisningen af de Børn, der ere under 9 Aar, besøge ved hvem, de dertil maatte finde skikkede.«⁷ Det var således ikke store kvalifikationer, der blev krævet af dem, der skulle varetage børnenes undervisning i de første skoleår. Men regelen betød, at pogeskoleinstitutionene voksede frem. I 1867 blev loven skærpet således, at ueksaminerede lærerkræfter skulle bevise deres egnethed over for provsten.

Loven som helhed må betegnes som skel-sættende, dels fordi småbørnsundervisningen blev betragtet som noget særegnet, og dels fordi kvinder herigennem fik mulighed for at

6. For en god og omfattende gennemgang af skoleblade se: Helge Kjærgaard: Den Danske skoles Tidsskrifter. Opdragelse og Undervisning i Danmark. Red. Einer Torsting. Kbh. 1949 bd. II ss. 183–210.

7. Skolelovene samt en Del Bekjendtgjørelser a.a. s. 77.

blive ansat indenfor den offentlige skole. Endelig kan loven betragtes som forløber for Forskole- lærerindeinstitutionen af 1892.⁸

Diskussionen om oprettelse af kommunale pøgeskoler vil findes i sognerådets forhandlingsprotokoller. Udover selve debatten om oprettelsen af sådanne skoler, kan materialet belyse træk af holdningsskiftet til overhovedet at ville anerkende kvinder i offentlige embeder, de vilkår man bød lærerinderne og spørgsmålet om, hvorfor det 19. århundredes lærerinder var frøkner.

En stor del af pøgeskolerne var oprettet på privat initiativ, ud fra motiver som f.eks. ønsket om et bedre skolemiljø for de mindre børn, for lang skolevej eller ud fra ønsket om en skole med funktion af børnehave. Ofte vil befolkningskredsen bag en sådan skole ansøge sognerådet om hjælp til bestridelse af udgifterne. Dersom sognerådet ønskede at støtte initiativet, skulle det ansøge amtsrådet om tilladelse til at yde en sådan hjælp. Ansøgningen vil således bero i amtsrådets arkiv, eventuelt sammen med initiativtagernes egen opfordring. Svaret vil sluttelig fremgå af sognerådets forhandlingsprotokoller. Hvis amtsrådets svar var positivt, vil pøgeskolen som følge af tilskuddet fra kommunen blive underlagt det samme tilsyn som den offentlige skole, hvorfor yderligere oplysninger om skolen vil kunne hentes fra skoleberetningerne i ministeriets arkiv.

Friskoler

De skoler der i det følgende benævnes friskole, er private børneskole, hvor der ikke sigtedes mod nogen form for eksamen. Navnet friskole vil når der er tale om landbosamfundet ofte betyde en skole, der bygger på den grundtvigsk/koldske idègrundlag. Indre Mission oprettede imidlertid også friskoler, og hvad en-

ten skolerne tolkede sig selv tilhørende den ene eller den anden retning, så gælder det, at retningspræget var mere eller mindre udtalt, og at der kunne ligge meget forskellige motiver bag skolerens oprettelse.

Der trænges meget til en grundforskning omkring disse skoler for at få sat friskolebevægelsen ind i en større samfundsmæssig sammenhæng. Baggrunden for oprettelsen af de første friskoler i 1850erne var givetvis en hel anden end motiverne bag oprettelserne i slutningen af århundredet. Her skal peges på en række spørgsmål, der forekommer relevante at stille til materialet: Hvem var initiativtager til skolen? Hvordan hvervedes der medlemmer til friskolekredsen? Hvor store økonomiske og sociale byrder var der forbundet med medlemskabet? Hvilke aktiviteter foregik der på skolen uden for skoletiden? Hvilke samfundsgrupper sluttede op omkring friskolen? Hvilken fagfordeling havde skolen? Friskoletilhængerne betegnede ofte sig selv som »de levende« overfor »de døde« i sognet. Var »de døde« så døde og »de levende« så levende? Og hvem var de toneangivende indenfor sognerådene, foreningsarbejdet og erhvervsorganisationerne? Der kunne stilles en lang række andre spørgsmål, men fælles er, at det er tidskrævende at opsøge kildematerialet til belysning af denne skoleform.

Der er forskellige oversigtsværker, hvor man kan orientere sig om, hvorvidt der overhovedet har været en friskole indenfor et bestemt geografisk område.⁹ Dernæst skulle der efter 1863 afgives summariske meddelelser om privatskolerne i de årlige skoleberetninger til kultusministeriet. Fyldigere oplysninger findes efter 1893, idet ministeriet efter dette år krævede indberetninger fra privatskolerne på specielt udformede skemaer, hvorfor det her efter er muligt at få oplysninger om skolens oprettelsesår, børneantal, skolegangsordninger, fag og lærerens uddannelse.

8. F. C. Kaalund-Jørgensen: Forskoleinstitutionens Oprindelse. Statens Forskoleseminarium i Vejle. Festskrift i anledning af seminariets 50 års beståen. Vejle amts Folkeblads Bogtrykkeri 1943.

9. A. Ankerstrøm: Friskolen gennem hundrede år I-II. Odense 1946-49. Dansk præste- og sognehistorie (personalhistoriske og sognehistoriske og statistiske bidrag til en) 1849-1949. Ved Poul Nedergaard. Kbh. 1954-68. Arkivmateriale fra skolerne kan opsøges i: Danske friskolearkiver 1852-1977 (1977) Registraturen er tilgængelig i de offentlige arkiver.

Materiale til belysning af lokalmyndighedernes holdning til friskolen kan dels søges i skolekommissions protokollen efter de årlige eksamener, og dels i sogneråds- og amtsrådsarkivet dersom skolerne har ansøgt om kommunal støtte.

Det bedste materiale til friskolens retningspræg og placering i samfundet vil uden tvivl være den lokale avis. Har man skolens oprettelsesår, kan der findes frem til indvielsestaler og eventuelle møder forud for skolens oprettelse. På sådanne møder vil i mange tilfælde komme både tilhængere og modstandere til orde. Hvilket selvsagt giver væsentlige oplysninger til hele skole- og bevidsthedsproblematikken. Angående aktiviteterne på skolerne, så vil der dels fra dagbøger og erindringer og dels fra aviser kunne fremskaffes et vigtigt materiale.

Børnenes sociale rekruttering kan oplyses, dersom der er bevaret navnelister fra selve friskolen, hvilket er sjældent fra den tidlige friskolebevægelse. En anden mulighed er, at se hvilke børn der blev udskrevet af den offentlige skole, (skoledagbogen) og endelig førtes der i sognene vaccinations protokoller over børnene med angivelse af skoletilhørsforhold. (Vaccinations protokollerne findes i sognerådsarkivet).

Sluttelig skal der peges på, at der kan fremskaffes et omfattende brevmateriale fra nogle af friskolelærerne i personarkiverne på det Kongelige bibliotek og i Rigsarkivet.

Frivillig udvidet undervisning

Ønsket om flere kundskaber end de der kunne opnås i den offentlige skole har næppe i særlig udpræget grad været drivkraften bag oprettelsen af friskolerne. Men, at der også blandt befolkningen kunne være et kundskabsbehov, er der flere vidnesbyrd om.

Fra skolefonden kunne der fra 1856 gives tilskud til oprettelse af skoler med en mere

videregående undervisning, end den der kunne erhverves i almueskolen, når en forældre-kreds eller en kommune ønskede en sådan mulighed åbnet. Den konkrete igangsættelse skyldtes som oftest en aktiv og interesseret landsbylærer.

Skolerne fik betegnelsen Fortsættelsesskoler, et navn der dækkede over meget forskellige skoleformer, såsom hverdagsundervisning for de 12–14 årige eller eftermiddags undervisning for de 14–16 årige i vinterhalvåret. I vinteren 1892–93 indhentede ministeriet oplysninger om disse skolars antal og virksomhedsplaner og konstaterede bl.a., at der eksisterede 25 sådanne Fortsættelsesskoler ud over landet.¹⁰ Skolerne kan betragtes som forløbere for præliminæreksamens kurser, real- og efterskoler. Præliminæreksamen var blevet oprettet i 1881, men det blev overladt til private at etablere undervisningsinstitutioner, og rent faktisk skød der realskoler op i et rivende tempo, i 1883 var der 26, i 1903 var tallet 130, nogle kommunale, men det overvejende flertal private, de fleste i købstæderne, men også mange i mindre byer og landdistrikter.¹¹ Her er altså tale om, at en betydelig del af befolkningen på egen krop har følt behovet for flere kundskaber, og som den har evnet at skaffe en afhjælpning for. Kildematerialet til disse skoler findes for størstedelen i amtsskolerådets arkiv i form af ansøgninger om økonomisk støtte. Vedlagt ansøgningerne kan eventuelt findes anbefalinger fra notabiliteter, skolenes virksomhedsplaner eller årlige meddelelser.

I kultusministeriets arkiv findes der en del ansøgninger fra skolerne om at måtte blive ligestillet med højskolerne i økonomiske henseende, hvad mange blev. Desuden forekommer der kommenterede redegørelser når skolerne fik tilladelse til at afholde præliminæreksamen. Når landsbyskolelæreren påtog sig et sådant ekstra undervisningsarbejde og ansatte en hjælpelærer, skulle han søge om tilladelse hos provsten, hvorfor ansøgningen vil

10. Se fortegnelse over skolerne i Rigsdagstiden tillæg B 1893/94 sp. 1307 ff.

11. Vagn Skovgaard-Petersen: Samspil mellem samfundsforandring og skolelovgivning. Lærerkursus 1975. Danmarks Radios undervisningsafdeling/Danmarks Lærerskole 1975 s. 8.

bero i skoledirektions arkivet. Endelig kan der søges oplysninger om skolerne i sognerådsarkivet.

Tilslutningen til de ovennævnte skoleformer var betinget af, at forældrene havde de økonomiske muligheder for at holde børnene på skolebænken udover den skolepligtige alder. I modsætning hertil stod aftenskolen åben for alle uanset økonomiske kår. Tilslutningen hertil kan dermed dels belyse, hvor udbredt behovet var for flere kundskaber end de børneskolen kunne meddele, og dels viser den noget om den unge generations holdning til skolens oplysningsarbejde.

Allerede i skolelovene af 1814 blev læreren pålagt som embedspligt at afholde aftenskole, for de elever som ønskede en fortsat undervisning. Meget tyder dog på, at aftenskoleinstitutionen led en krank skæbne indtil slutningen af forrige århundrede, hvor aftenskolerne netop blomstrede op. Og der er fra denne periode ret gode muligheder for at undersøge holdningen til aftenskole undervisningen på landet.

I 1846 påbød det Danske Kancelli, at kommunerne skulle bestrive udgifterne til lys og varme ved aftenskolerne for, at dette ikke skulle hindre læreren i at afholde undervisning. Der vil derfor efter 1846 kunne hentes oplysninger i sognekaldsarkiverne. Dernæst kunne aftenskolelærerne fra 1856 få tilskud fra skolefonden, de motiverede ansøgninger om støtte findes i amtsskolerådets arkiv. Endelig skulle der i skoleberetningerne til centraladministrationen i hele perioden gives oplysninger om, hvorvidt der havde været afholdt aftenskoleundervisning. Disse oplysninger er imidlertid ret intetsigende.

Et langt bedre materiale findes fra 1880'erne og i årene fremefter, idet amterne fra dette tidspunkt i stigende omfang benyttede sig af trykte ansøgningsskemaer, hvor der blev krævet oplysninger som: hvilke fag der blev un-

dervist i, kursusperiodens timeantal, deltageres antal og hvor mange år læreren tidligere havde afholdt undervisning. Skemaerne findes i skolerådets arkiv.

Et yderligere materiale kan fremskaffes i Kultusministeriets arkiv, idet ministeriet i begyndelsen af 1890'erne blev opmærksom på, at denne skoleform havde en gavnlig indflydelse på folkeoplysningen. Hvorfor der fra 1894 blev ydet et stadig større tilskud til dette frivillige undervisningsarbejde. Som betingelse for statsstøtten krævede ministeriet indberetninger fra såvel private som offentlige skoler. Grundmaterialet fra sognene ligger i skolerådets arkiv og de summariske oplysninger fra amterne i Kultusministeriets arkiv.¹²

Den private børneskole og de frivillige undervisningstilbud udover den skolepligtige alder kan være særdeles fascinerende at arbejde med. De har splittet et sogn og lærerstandens sammenhold, de har provokeret eller tilføjet den offentlige skole nye impulser. Og de er stadig et væsentligt led i det danske skolevæsen.

Materialets karakter betyder, at denne skoleform såvel som den offentlige skole mest overkommeligt kan undersøges ved hjælp af punktstudier, der så på forskellig vis kan drages ind i en større sammenhæng. Udover anvendelse af materiale fra forskellige skoleformer og inddragelse af materiale fra en eller flere af administrationens led, så vil skoledebatter i aviserne kunne tilføje skolehistorien værdifulde oplysninger. Endelig vil beretninger fra lærerforeningsmøder og artikler fra de talrige skoleblade kunne belyse, hvilke skoleproblemer lærerstanden har betragtet som de aktuelle.¹³ Og alt i alt er der et alsidigt kildemateriale til at tydeliggøre dialogen mellem enkeltpersoner, grupper og skoleformer. Det er med andre ord muligt at komme meget tæt på såvel spændingsfeltet omkring som indenfor skolen i samfundet.

12. Materialet ligger i Rigsarkivet på følgende journalnumre. År 1895 XX nr. 1476, 1896 YY nr. 1550, 1897 ZZ nr. 1459, 1898 ÆÆ nr. 549, 1899 ØØ nr. 576, 1900 AB nr. 576.

13. Se note 6 og Beretning om Danmarks lærerforenings almindelige Skolemøder fra årene 1879, 1886, 1893 og 1899.